

Г. Д. Казьмирчук, Т. М. Соловйова

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХІХ століття**

К.: ТОВ "Міжнар. фін. агенція". 1998. — 174 с. — Бібліогр.: с. 142—152

Заслуговеє схвалення вихід у світ книги, в якій автори вперше зробили спробу найбільш повно розглянути питання соціально-економічного розвитку Правобережної України у першій чверті ХІХ ст. Звичайно, дехто з дослідників минулих поколінь, серед яких можна назвати такі імена, як Л. Похилевич, М. Слабченко, М. Туган-Барановський, Д. Багалій, О. Оглоблін, І. Гуржій та ін., у своїх працях розглядали лише окремі аспекти цієї тематики. Актуальність рецензованого дослідження полягає в тому, що в ньому висвітлюються шляхи становлення в Україні початку ХІХ ст.

нових ринкових відносин, що не менш актуальним є для України початку ХХІ ст.

Структурно основний текст монографії поділено відповідно до проблем, які намагалися вирішити автори: “Розвиток сільського господарства”, “Промислове виробництво і торгівля у містах Правобережної України”, “Соціальні процеси в регіоні у період розкладу феодално-кріпосницьких відносин”.

Характерною особливістю рецензованої книги є її досить широка джерельна база. Автори використали значну кількість уперше введених до наукового обігу документів, які знаходяться не тільки в архівах України, а й Росії. Зокрема, з Російського державного історичного архіву почерпнуто різноманітні статистичні й описові дані як по сільському господарству, так і промисловості, матеріали про посіви та урожаї зернових культур, відомості про кількість фабрик і заводів, звіти губернаторів; з Центрального державного військово-історичного архіву Росії — описи поштових доріг; з Державного архіву Російської Федерації в м. Москві — листування канцелярії генерал-губернатора з місцевою адміністрацією. Основну ж частину документів почерпнуто з Центрального Державного історичного архіву в м. Києві, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, державних архівів Київської, Житомирської та Волинської областей. Автори наводять вичерпні дані про розвиток мануфактурної промисловості, зростання кількості підприємств та працюючих у них, про розвиток торгівлі, міст і містечок, господарський стан повітів і маєтків Київської губернії тощо. Крім того, дослідники використали спогади сучасників, зокрема декабристів І. Якушкіна, П. Пестеля, О. Муравйова та ін., а також опубліковані статистичні джерела, що вийшли з друку протягом ХІХ ст.

Привертають увагу таблиці (№№ 1—15) зі статистичними даними по Київській, Волинській та Подільській губерніях, в яких відображено стан окремих галузей сільського господарства і промисловості в першій чверті ХІХ ст.: вівчарства, конярства, винокурної промисловості, врожайність хлібів, кількість мануфактур, фабрик і заводів тощо.

Досить успішно автори розглянули й проаналізували питання формування на Правобережжі у першій чверті ХІХ ст. ринкових відносин, розвитку феодалного і селянського господарства. Це дало змогу їм стверджувати, що саме в цей період “була деякою мірою підірвана монополія дворянства на земельну власність, що свідчило про зародження буржуазних елементів у країні” (с. 19). Поруч з цим відмічено й зростання товарності сільськогосподарського виробництва під впливом інтенсифікації ринкових відносин.

Загалом, на думку дослідників, сільське господарство Правобережної України розвивалося переважно шляхом обробітку нових площ. До того ж у деяких районах відбувалася його спеціалізація. Так, у Київській та Подільській губерніях в основному вирощували жито й пшеницю. В свою чергу, спеціалізація приводила не тільки до зміцнення внутрішніх економічних зв’язків, а й до розвитку нових елементів товарно-грошових відносин, до збільшення кількості торгових агентів і купців. Автори праці наголошують, що зерновим землеробством займалися не лише сільські жителі, а й значна частина міщан. Причому наведені в книзі цифрові дані свідчать про те, що “жителі міст займалися сільськогосподарською діяльністю і меншою мірою користувалися ринком” (с. 32).

Наведені факти й матеріали цілком підтверджують висновок авторів про сільське господарство Правобережної України в першій чверті ХІХ ст.

як розвинуте та багатогалузеве, яке в складних соціально-економічних умовах збагачувалося новими досягненнями, хоча в цьому регіоні й продовжувала домінувати система панщини з натуральним господарством, а в руках поміщиків перебувало близько 3/4 усієї землі. Але самі ж поміщики все-таки звертали увагу “на стан селянського господарства, оскільки виснаження селянина і його худоби підривало матеріальний добробут самого поміщика” (с. 4). Поступово в сільському господарстві відбувалася товаризація всіх його галузей одночасно з розвитком продуктивних сил і формуванням нових капіталістичних відносин.

Виявлені Г.Д. Казьмирчуком та Т.М. Соловйовою матеріали дають також повне уявлення про той стан, в якому опинилася Правобережна Україна на початку XIX ст. внаслідок зростання промислового виробництва, з одного боку, та збереження феодально-кріпосницьких відносин, з іншого. Як виявилось, промисловий розвиток на Правобережжі мав цілий ряд істотних особливостей, зокрема, співіснування дрібних селянських промислів і підприємств мануфактурного типу з поступовим перетворенням їх на машинну індустрію, значний вплив купецького капіталу тощо. На частині промислових підприємств одночасно використовувалася як кріпосна, так і наймана праця. Загалом, автори поділяють тогочасні підприємства Правобережної України на два типи: капіталістичні й феодально-кріпосницькі, що мали між собою суттєві відмінності.

Авторам вдалося на основі зібраного фактичного матеріалу не лише окреслити розвиток основних галузей промисловості на Правобережній Україні, але й чітко простежити їх безпосередній зв'язок з ринком, шляхи отримання та реалізації продукції, залежність внутрішнього ринку від рівня виробництва.

Дослідники звернули увагу і на значення ярмарків у житті Правобережної України, оскільки вважали, що “вони були своєрідними артеріями в розподілі товарів по різних містах, містечках, селищах, селах і хуторах”. Так, за один тільки 1817 р. у Київській, Волинській і Подільській губерніях, за підрахунками авторів, відбулося 1180 ярмарків.

Варто зупинитися й на проблемі торгівлі в першій чверті XIX ст., оскільки, як стверджують дослідники, в цей період відбулися деякі зміни в асортименті товарів. У зовнішній торгівлі значне місце посідали хліб, вовна та продукти тваринництва. Торгівля велася в основному через чорноморські й азовські порти і залежала від міжнародних стосунків (континентальна блокада 1807—1810 рр., російсько-турецька війна 1806—1812 рр.) або від економічних криз у Західній Європі (1817, 1821, 1825). Наприклад, як зазначають автори книги, під час континентальної блокади було обмежено торгівлю хлібом через чорноморсько-азовські порти (с. 101—102).

Значний інтерес становить у книзі висвітлення соціальної ситуації на Правобережжі, що склалася “під впливом розвитку продуктивних сил і буржуазних виробничих відносин” (с. 134). Дослідники наголошують, що на основі майнової нерівності йшов процес розкладу селянства, яке стало “основним джерелом формування передпролетаріату”. Вони виділили шість суспільних станів, на які поділялося населення Правобережної України в першій чверті XIX ст.: дворяни, духовенство, гільдійське купецтво, міщани, селяни і козаки. Викладений матеріал свідчить, що загалом суспільство вже поділялося “на привілейовані та непривілейовані стани”, чому насамперед сприяло зростання грошового господарства. При цьому істотно збільшилася чисельність купецтва, яке вело торгівлю і зосереджувало в своїх руках великі капітали. Якщо приріст населення всієї України протягом першої чверті XIX ст. становив 16 %, то купецького стану — 77 % (с. 127).

Однак, незважаючи на всі позитивні моменти рецензованої монографії, в ній є й деякі недоліки. Зокрема, мало уваги автори приділили правовим засадам соціально-економічного розвитку Правобережжя. На нашу думку, цю проблему варто було б розглянути в окремому розділі. Доцільно було б також додатки доповнити картографічним матеріалом (наприклад, поштові шляхи, основні ярмарки, спеціалізація регіонів та ін.). Крім того, у зв'язку із соціальними процесами, що відбувалися, обійденими залишилися національне питання, етнічний склад окремих станів населення, питома вага національних меншин у різних місцевостях і їх взаємовідносини.

Незважаючи на висловлені зауваження, книга є солідною науковою працею, в якій присутні всі елементи серйозного дослідження: багатий фактичний матеріал, критичний аналіз і системний підхід до джерел та літератури, розуміння суті історичного процесу тощо. Безсумнівно, праця приверне увагу викладачів, аспірантів і студентів історичних факультетів.

В. В. ЛАСТОВСЬКИЙ (Черкаси)